

«Drankeren kunne ikke arve Guds rige!»

En sammenligning av budskapets formidling i avholdsbevegelser og religiøse vekkelser.

av Morten Bing

Jeg vil i denne artikkelen som er en bearbeidelse av min prøveforelesning til hovedfagseksamen i etnolog, presentere et synspunkt på avholdsbevegelsens fellestrekk med religiøse bevegelser. Jeg vil legge fram en modell for analyse av bevegelsenes formidling og se på noen ulike faktorer som bevegelsenes sosiale ramme, emissærene og omvendelsen. Jeg vil videre diskutere forholdet mellom formidler, mottaker og formidlingens form og til slutt analysere bevegelsenes budskap.

«Kjære Skjæl, ved du ikke hvor drankeren ender? Dersom Brændevin er det første om Morgenen og det sidste om Aftenen, vil du forstå, at du må ende i Helvete, etter Herrens Ord, der siger, at Drankeren kunne ikke arve Guds rige.» Fra en preken holdt i 1881 av den danske indremisjonspresten Carl Moe (Eriksen 1989).

Avholdsbevegelsene og de religiøse bevegelsene regnes sammen med arbeiderbevegelsen, til de «klassiske» folkebevegelsene. En *folkebevegelse* kan defineres som en bevegelse som er *frivillig*, har *stor oppslutning*, *arbeider på lang sikt* og har *sterke ideelle og dynamiske innslag*. Bevegelsens *startfase* karakteriseres ved at en håndfull tilhengere arbeider mot et mål som er oppstilt av en ofte karismatisk leder. I *organisasjonsfasen* etableres bevegelsen, og til slutt følger den *stabile fasen* hvor foreningen blir stadig mer profesjonell, byråkratisk og konservativ. (Lundkvist 1977)

Verken avholdsbevegelser eller religiøse vekkelser er homogene fenomener. Det har forekommet flere ulike avholdsforeninger og en rekke forskjellige religiøse samfunn og organisasjoner her i landet.

Med religiøs *vekkelse* menes åndelig oppvåkning. Uttrykket brukes gjerne om en åndelig bevegelse av større omfang, som omfatter mange menneskers samtidige personlige omvendning til et nytt liv eller livssyn. Det kan være litt forvirrende at ordet *vekkelse* også brukes mer eller mindre synonymt med *bevegelse* hvor vekkelse er et sentralt innslag.

Religiøse vekkelser har her i landet omfattet både retninger innen den norske statskirken og *frikirker*, dvs. religiøse organisasjoner som står utenfor statskirken, f.eks. den evangelisk-luthersk frikirken, metodistkirken, baptistsamfunnet og pinsemenigheten.

Fra midten av forrige århundre vokste det fram en rekke vekkelser i Norge, delvis som en videreføring av Haugebevegelsen, delvis som følge av utenlandsk påvirkning. Sentrale elementer i disse bevegelsene var for det første den personlige omvendelsen og opplevelsen av Jesus det krevdes mer enn dåp, kirkegang og nattverd for å regnes som kristen for det andre opposisjonen mot presteveldet innen kirken.

I de forskjellige religiøse organisasjonenes utbredelse i forrige århundre finner vi, som i så mye annet, et klart skille mellom Østlandet og Vestlandet. Indremisjonen på Østlandet har vært ledet av prester og under sterk sentral kontroll, samtidig var det på Østlandet også i større grad bevegelser som var revet løs fra statskirken. På Vestlandet derimot holdt vekkelser seg trygt forankret innen kirken, men kunne likevel stå steilt mot presteskaper (Try 1979:418).

Som en reaksjon mot økt brennvinsforbruk ble det her i landet i 1830-åra stiftet såkalte «måteholdsforeninger». Foreningsdannelsen hadde forbilder i England og USA.

Måteholdsforeningene bekjempet bare *misbruk* av alkohol, men anså at det var mulig å bruke alkohol med måte (Fuglum 1972).

Omkring midten av århundret ble kampen mot alkoholen skjerpet. Måteholdsstandpunkt måtte vike for *totalavholdet*. Den organiserte kampen mot *all* alkoholdriking utgikk ikke fra de gamle måteholdsselskaper, men slo særlig rot i dissenter-miljøer. Det første totalavholdslaget ble stiftet av kvekeren Asbjørn Kloster, i 1859.

De avholdsorganisasjonene som har hatt størst oppslutning her i landet er Det norske totalavholdsselskap (DNT) og Godtemplarbevegelsen (IOGT). Siden IOGT er den avholdsorganisasjonen jeg kjenner best vil jeg først og fremst ta utgangspunkt i den.

Avholdsbevegelsen som religiøs bevegelse

Den danske historikeren *Sidsel Eriksen* mener at avholdsbevegelsen omkring århundredskiftet var en etisk bevegelse som inneholdt de samme psykologiske og sosiale egenskaper som kjennetegner religiøse bevegelser. Hun tar utgangspunkt i to amerikanske religionshistorikere, Glock og Stark, som regner opp hva som karakteriserer religiøse bevegelser: 1) Det *emosjonelle* omkring religiøse følelser og opplevelser som i vekkelse og omvendning; 2) Det *dogmatiske* omkring konkrete læresetninger og dogmer om noe eviggyldig, rettferdig og meningsfylt i tilværelsen; 3) Det *rituelle* omkring anvendelse av overgangsriter og seremonier i den religiøse praksis; 4) Det *bevissthetsmessige* omkring troen på absolutte dogmer og den personlige tilegnelsen av dem; 5) *Konsekvensene*, dvs. at det kreves noe av den enkeltes livsførsel for å være med i bevegelsen (Eriksen 1989).

Eriksen påpeker at store deler av den danske kirken var avvisende til avholdsbevegelsen. Hun mener at dette viser at samtiden oppfattet avholdsbevegelsen som en pseudo-religiøs bevegelse og en konkurrent til kirken. Eriksen påpeker også at den tysk-lutherske kristendomsoppfattelse i motsetning til den anglo-amerikanske vekkelseskristendom, var særlig negativ til avholdsbevegelsen. Dette er også kjent i Norge: I troende miljøer innen kirken kunne det, selv om man delte avholdsstandpunktet, være sett på som syndig å gå i godtemplarlosjen. I dissentermiljøer, som f.eks. blant kvekere, metodister, hadde derimot avholdsbevegelsen også IOGT god oppslutning.

En analysemodell

Når vi skal analysere, diskutere og sammenligne formidling av budskapet i avholdsbevegelsen og de religiøse vekkelsene kan vi se både på budskapetets innhold, dvs. bevegelsenes *idégrunnlag*, *hvordan idégrunnlaget uttrykkes* i ord, og videre hvordan budskapet bringes ut både til bevegelsenes medlemmer og sympatisører og til en potensiell *misjonsmark*. Hvem formidler, og til hvem? Hvilke medier bruker de? Hvilke sosiale og fysiske rammer finner vi rundt formidlingen? Hvordan brukes tilbud som fritidsaktiviteter til å lokke nye medlemmer til bevegelsene?

For å foreta sammenligningen av budskapetets formidling i avholdsbevegelsene og de religiøse vekkelsene har jeg laget en modell. Jeg gjør oppmerksom på at en slik modell ikke er en *forklaring*, men et analyseredskap med andre ord ikke en del av svaret, men en hjelp i spørsmålsstillingen.

Bevegelsenes formidling er for det første sammensatt av flere elementer, og må for det andre ses som del i et større kompleks. Det jeg ønsker med denne modellen er å se elementene i formidlingen, og videre hvilke andre faktorer formidlingen står i forhold til.

Formidlingen inneholder et *budskap* som gis en viss *form*. Formen utgjøres både av verbale og ikke-verbale elementer. Formidlingssituasjonens *fysiske ramme* er også av betydning.

Formidlingen er kommunikasjon fra en *formidler* til en *mottaker*- eller *målgruppe*. Forholdet mellom formidleren og målgruppa har ikke nødvendigvis karakter av enveiskommunikasjon, men kan gi mulighet for *feed-back*. Formidlingen er også del av en sosial sammenheng. Den *sosiale rammen* og bevegelsens *funksjon i lokalsamfunnet* er derfor faktorer som må tas i betraktning, og videre den kulturelle referanseramme formidler og mottaker i større eller mindre grad deler. Til slutt må en huske at hensikten med formidlingen er at budskapet skal nå fram til målgruppa for å påvirke dem og føre dem til et *mål*. Forståelsen av dette målet må derfor stå sentralt i en undersøkelse av formidlingen.

La oss ta for oss disse faktorene, og begynne med det vi kan kalle den sosiale rammen og folkebevegelsens funksjon i lokalsamfunnet.

Den sosiale rammen

Endrede samfunnsforhold skaper behov for nye former for kontakt og samvirke menneskene imellom, og i siste halvdel av forrige århundre var det norske samfunnet på mange måter et samfunn i endring.

I byenes og industristedenes nye arbeidermiljøer var det behov for nye samværsformer. Mulighetene for å videreføre de gamle samværsformene i de trange arbeiderhjemmene var i liten grad til stede. Folkebevegelsene ga mulighet til å bryte ut av byens isolering og anonymisering. Bedehuset eller losjelokalet ble en ny ramme for kontakt mellom folk. Også i bygdemiljøene, hvor det gamle fellesskapet var i ferd med å forandre seg, var det behov for nye samværsformer.

Selv om bevegelsene dekket lignende behov i by- og bygdemiljø, var miljøene forskjellige. Forholdene lå til rette for forskjellige bevegelser. Det var derfor ikke de samme organisasjonene som fikk gjennomslag i by- og i bygdemiljø.

Sosiologen *Olaf Aagedal* bruker kategoriene lukkede og åpne sosiale systemer. Et *lukket sosialt system* har klare og sterke grenser i forhold til omliggende sosiale system. Samhandling i forhold til omverdenen er begrenset. Det skjer lite utveksling av symboler, verdier og informasjon med andre sosiale system. Et *åpent sosialt system* har flytende og svake grenser i forhold til omgivelsene. Det har omfattende samhandling og utveksling med omverdenen (Aagedal 1988).

Aagedal mener organisasjoner med lukkede sosiale system passer best i åpne lokalsamfunn, og at åpne organisasjoner passer best i lukkede lokalsamfunn. Dette ser ut til å stemme med hensyn til både avholdsbevegelsene og de religiøse bevegelsenes utbredelse i Norge. I de lukkede bygdemiljøene var det åpne organisasjoner, som på den ene siden Det norske totalavholdsselskap og på den andre siden indremisjonsforeninger som sto innenfor den norske statskirken, som fikk gjennomslag. I de åpne bymiljøene finner vi derimot godtemplarbevegelsen med dens lukkede losjeform og dissentermenigheter som metodister, baptister og pinsevenner.

En rekke organisasjoner har hatt det til felles at de har gitt et *totaltilbud* til sine medlemmer. Foreningen har vært et *fritidstotalmiljø* som i stor grad har organisert medlemmenes liv både i hverdag og fest. Både familielivet og det som vi i dag gjerne kaller hverdagslivet foregikk innen bevegelsen (Bing 1993).

Etnologen *Margaretha Balle-Petersen* skriver at en forening preges av sin egen ideologi, målsetning og virksomhet, og at den utgjør et eget sosialt system, en verden for seg selv. Foreningen samler medlemmene i en gruppe, «vi», i motsetning til «de andre». (1976:56) Hun skriver et annet sted at «den religiøse subkultur eksisterer som en kulturell enklave såvel i storsamfundet som i lokalsamfunnet og utgjør et alternativ til majoritetskulturen.» (1977:76) Både gjennom formelt og uformelt samvær vedlikeholdes og videreføres det religiøse og

kulturelle fellesskap.

Også avholdsbevegelsen kunne være et fritidstotalmiljø. En levde hele tilværelsen sin i godtemplarmiljøet, og omgikk i relativt liten grad med ikke-avholdsfolk: «Men alle vennene vi har hatt gjennom hele livet har vært godtemplarer» (Bing 1990; 1993).

Bedehuset og losjelokalet ble rammer for viktige deler av aktivitetene i totalmiljøet og en sentral arena for bevegelsenes formidling. I tillegg til den møtevirksomheten som var knyttet til bevegelsens idegrunnlag, ble bedehusene og losjelokalene benyttet til mange slags aktiviteter som sølv- og gullbryllup, juletreff eller filmframvisning (Ropeid 1986).

Formidleren

Samtidig med at bevegelsene opprettholdt et sterkt skille mellom «oss» og «de andre», måtte de som en følge av ønsket om å utbre sin tro eller sitt syn, henvende seg til verden utenfor gruppen. Et sentralt element i bevegelsenes formidling og misjonering er emissærene som reiste land og strand rundt for å spre bevegelsenes budskap.

Kina-misjonens emissærer var som regel bare aktive en del av året, og alle hadde arbeid ved siden av, ofte et småbruk. De fleste hadde ingen eller lite utdanning og var selvlærte i teologien. Dette kunne by på problemer, men emissærenes bakgrunn som fisker eller bonde gjorde også at det var lettere for dem å kommunisere med tilhørerne sine. (Nesvik 1986) I følge Alfred Hauge hadde mange av emissærene «framifrå» talegaver: «Dei nytta ein råkande biletbuk, ordla seg fyndig og djervt, og med den varme, den styrke og det alvor den har som trur seg har noko avgjerande viktig å bera fram i dette tilfellet: ein bodskap frå Gud sjølv.» (Hauge 1986:127)

I motsetning til lekmannsbevegelsenes emissærer ser det ut til at godtemplarordenens emissærer ofte hadde en del utdannelse. Blant IOGTs viktigste emissærer i slutten av 1800-åra kan nevnes metodistpastoren Carl Viggo Duckert, om hvem det ble sagt at «trods megen lærdom og grundig træneret tænkning er det høi flugt i hans tanker, som ikke viger tilbake for noe problem mellom Himmel og Hel og som let svinger sig over de høie fjelde». En annen IOGT-emissær var tidligere amtskolebestyrer Tellef Davidson, som «paa kryds og tvers har (han) pløiet igjennom landet fra Fredrikshald til Vadsø og holdt over 2000 foredrag for omtrent femteparten av Norges voksne befolkning.» Duckert, som opprinnelig hadde gått i maskinistlære, studerte senere teologi, mens Davidson hadde lærerutdannelse. De reiste i henholdsvis 18 og 17 år som emissærer for Norges Stor Losje av IOGT (Davidson 1903:284-288).

Formidlingens form

«Lys over land! lad os bringe/ lys ind i mørkeste krog!
Tonerne høistemt klinge/ fra vort goodtemplartog,
kalde på unge, gamle, mane til fremgang id,
korsmænd og kristmænd samle/ op til vor ædle strid!»
Fra Jubilæumssang til Norges storlosje av IOGTs 25 årsdag 14. juni 1903
(Davidson 1903:380).

Formidleren og mottakerne, som f.eks. emissæren og målgruppa hans, måtte til en viss grad dele en kulturell referanseramme. «Vekkelse» var knyttet til et spesielt sett kulturelle koder som det var naturlig å benytte, selv om det innholdet «vekkelsen» hadde kunne variere. Samtidig er ikke denne kulturelle referanserammen og disse kulturelle kodene statiske. Kulturen er en modell for aktørenes handlinger, men endrer seg også som en følge av de samme handlingene. Men endringene må ikke skje raskere enn at aktørene, i vår sammenheng emissæren og målgruppa hans, hele tiden kan kommunisere. Selv med et nytt budskap måtte emissæren bevege seg innen

en referanseramme målgruppa kjente. Formidlingens form var et samspill av nytt og gammelt. Formidlingen måtte være ny nok til å fenge, samtidig måtte den være kjent nok til å vekke gjenklang. For å beskrive dette samspillet mellom nytt og gammelt bruker folkloristene begrepene tradisjon, variasjon eller nyskaping og seleksjon, eller utvelging. Innen en kjent form eller genre bringer formidleren inn nyheter som så blir akseptert eller avvist av mottakerne. Formidlingen vil altså være et samspill mellom formidleren og mottakergruppas felles kulturelle referanseramme. Formidlerens budskap ikles et språk mottakerne forstår, mottakerne på sin side gir en reaksjon - en feed-back - som påvirker den videre formidlingen.

Omvendelsen

Omvendelsen er, i følge Sidsel Eriksen, noe avholdsbevegelsene og de religiøse bevegelsene har felles. Omvendelsen er en dramatisk nyorientering mot et nytt livssyn og nye normer for atferd. Den er en revolusjon i verdssystem, som omdefineres i forhold til Gud og menneske. Omvendelsen er gjerne en følge av indre krise og ytre provokasjon.

Historier om andres omvendelse kunne ha god virkning i misjoneringen. Avholdslitteraturen fra slutten av forrige århundre er full av omvendelseshistorier, som historien om fiskeren Hans Madsen som spilte fiolin på kroen og forsømte sitt yrke.

«... en Søndag Aften gik han istedetfor til Kroen til Afholdsmøde, og hvad han hørte der gjorde så dybt indtrykk på ham, at han slog sin Violin i Stykker, straks han kom hjem for ikke oftere at blive fristet til at besøge Kroen». (Eriksen 1989:139)

Budskap - Mål

De religiøse vekkelsene og avholdsbevegelsen hadde i en tidlig fase store likheter i sin formidlingsform. Men dette innebærer ikke nødvendigvis at bevegelsenes innhold var likt. Tilsynelatende like kulturelle former kan ha forskjellig innhold. Likevel er det kanskje ikke usannsynlig at om innholdet ble mer og mer ulikt, vil de ytre formene også etter hvert fjerne seg fra hverandre. Det blir derfor av betydning å diskutere ulikheter i bevegelsenes budskap.

Kontrastering kan være en nyttig analytisk teknikk. Jeg har derfor satt opp noen opposisjoner som jeg vil diskutere for forhåpentligvis å kaste lys over avholdsbevegelsen og de religiøse vekkelsenes budskap.

Indre opplevelse - ytre atferd

En viktig forskjell mellom de religiøse vekkelsene og avholdsbevegelsen er at vekkelsenes mål er en *indre subjektiv opplevelse*, det personlige møte med Jesus. Den kristne skulle selv oppleve Gud som en levende realitet. Selv om det ble stilt krav til den vektes atferd, hvor blant annet avhold fra å drikke alkohol kunne inngå, var det ikke dette som var det sentrale.

Avholdsbevegelsens mål på den annens side er derimot å følge en norm for *konkret observerbar atferd*: å avstå fra å bruke rusmidler. Her finner vi en grunnleggende forskjell. Selv om vi finner religiøse talemåter i avholdsbevegelsen formidling, og for så vidt kristne elementer i deler av bevegelsen er dette ikke en nødvendig del av bevegelsens budskap.

Individ - kollektiv

Det kollektive er selvsagt et viktig element i en organisasjon. En gruppe mennesker står sammen for å nå felles mål.

Selve vekkelsen er også en kollektiv opplevelse som nettopp karakteriseres ved at mange mennesker endrer livssyn samtidig.

Men også målet for bevegelsen kan være på et individuelt eller et kollektivt plan. Målet for de religiøse vekkelsene var *den individuelle frelsen*. Hvert enkelt individ skulle bringes til Jesus. I den tidlige avholdsbevegelsen synes også målet å ha vært på et individuelt plan.

Enkeltmennesket skulle frelses, riktignok ikke fra djevelen, men fra alkoholen. Det var det enkelte individets atferd som skulle forandres.

I en senere fase av godtemplarbevegelsens historie ser det ut til at dette endrer seg. Det er ikke lenger det enkelte individets oppførsel, men hele samfunnet, som skulle endres. Norges Godtemplarungdoms program var i 1935 «å bekjempe drikkeskikkene, arbeide for fullstendig utryddelse av alkohol og alkoholbruken i samfunnet og være med å skape en alkoholfri kultur». (NGUs sentralstyres møteprotokoll 1935, Riksarkivet)

Også de kristne organisasjonene har arbeidet for å nå kollektive mål - et samfunn som lever etter Bibelens bud. Men det viktigste målet er ikke å sette opp normer for kollektiv atferd, men at hvert enkelt menneske frelses til evig liv.

Forsvar mot endring - troen på framskrittet

Lekmannskristendommen kan oppfattes som en revolusjonær bevegelse som gjorde opprør mot autoritetene - staten og kirken, representert ved presteskaper. Det har nok ført med seg en selvsikkerhet og organisasjonserfaring både hos bygdebefolkning og arbeiderklasse. Dette har over tid har vært med å legge grunnlaget for samfunnsendringer. Det er heller ikke tvil om at vekkelsen representerte et brudd med gamle normer. Likevel oppfattet neppe «de vakte» seg som samfunnstormere og framskrittmenn. De var heller forsvarere av den sanne kristendom, som presteskaper hadde sviktet, og en reaksjon mot gudløsheten og sedenes forfall, som urbanisering og industrialisering førte med seg.

For godtemplarbevegelsen sto derimot *framskrittet* sentralt. Den svenske godtemplaren Jalmar Furuskog skriver på 1920-tallet at den ene av bevegelsens to grunntanker var *framskrittstanken*, sinnelaget som ikke aksepterer verden som den er, men som den skal bli. Den andre grunntanken var for øvrig brorskapstanken (Ambjørnsson 1989:256).

De sentrale elementene i bevegelsenes *mål* blir altså på den ene siden den indre opplevelsen og den individuelle frelsen, på den andre siden den konkrete atferden og den kollektive kampen for samfunnsendring, og på den ene siden forsvaret for truede verdier, på den andre siden troen på framskrittet.

Og synes dette som en svartmaling av de religiøse vekkelsene og en idealisering av avholdsbevegelsen, får jeg forsvare meg med at dette kommer an på hvilke verdier en ser det fra. I disse «postmoderne» tider er det ikke en selvfølge at kollektiv kamp for samfunnsendring vurderes høyere enn indre opplevelse, at det rasjonelle har større prestisje enn det irrasjonelle og at framskritt er et positivt ladet ord.

Konklusjoner

Sidse Eriksen ser avholdsbevegelsen som et trinn i en utviklingsrekke fra trosbaserte mot sekulariserte bevegelser, som i Danmark går fra Grundtvigianisme til den prestasjonspregede Indremisjonen, videre til den målrettede avholdsbevegelsen, og hvis neste trinn er arbeiderbevegelsen. (Eriksen 1989)

Det er interessant å merke seg hvordan avholdsbevegelsens språkbruk i den tidlige fasen har mye felles med de religiøse bevegelsenes, men senere minner mer om arbeiderbevegelsen.

«Det, som al tænkende og intelligent ungdom i vor tid maa være med på, er: Kamp *mot*

den internationale 'kong alkohol', kamp *mot* den internationale militarismen og kamp *for* proletariatets frigjøring.» Fra «På barrikadene» av Petter Lauritz (*Godtemplarungdommen* 1910).

En kan se dette som uttrykk for en utvikling i avholdsbevegelsen fra arbeid for individuell frelse fra alkoholens helvete, til et kollektivt arbeid for et bedre samfunn, en endring fra et arbeid for bedring av individuell moral til et politisk arbeid for samfunnsendringer. I formidlingen av bevegelsens budskap gir dette seg bl.a. uttrykk i en endring fra å legge vekt på den *enkelte* drankerens helvete til en vektlegging av det livsglade ungdomsmiljøet - *fellesskapet* - i avholdsbevegelsen.

«Ungdom som vet og forstår at det sunde, naturlige ungdomsliv, fylt av naturlig livsglede, er den beste agitasjon for vår sak og våre ideer. (...) Avholdsungdommers glade, sunde, naturlige ungdomsliv, fylt av naturlig livsglede, som motvekt mot den tomhet i sjelen som er tilstede hos den ungdom som må kjøpe livsgleden på flasker.» (*Godtemplarungdommen* 1935:6-7)

Litteratur:

Aagedal, Olaf, 1988: *Rapport fra Bedehusland*. Oslo.

Ambjörnsson, Ronny, 1988: *Den skötsamme arbetaren*. Stockholm.

Balle-Petersen, Margaretha, 1976: Foreningstiden. *Arv og Eje* 1976, s. 43-68.

Balle-Pedersen, Margaretha, 1977: Guds folk i Danmark. *Folk og kultur* 1977, s. 78-126.

Bing, Morten, 1990a: Ferie i fellesskap - Livet på et sommerhjem. *Dugnad vol. 16:2/3*.

Bing, Morten, 1990b: "*Aldri forglemmer jeg dagene der - utpå Presteskjær!*" *Ferieliv på et godtemplarungdomssommerhjem*. Hovedfagsoppgave i etnologi. Universitetet i Oslo.

Bing, Morten, 1993.: «Vi var en stor klikk ikke sant...! Godtemplarbevegelsen som ramme for fritidsaktivitet». I Klepp og Thorsen (red.): *Den mangfoldige fritiden*. Oslo 1993 Davidson, T., 1903: *Goodtemplarordenen ude og hjemme*. Kristiania.

Eriksen, Sidsel, 1989: Afholdsbevegelsen - en etisk religion. I Gustavsson, Anders (red.): *Alkohol och nykterhet*. S. 132-175. Uppsala.

Godtemplarungdommen 1910 og 1935.

Fuglum, Per, 1972: *Kampen mot alkoholen i Norge 1816-1904*. Oslo.

Hauge, Alfred, 1986: Emissæren. I Aagedal, Olaf (red.): *Bedehuset. Rørsla, bygda, folket*. Oslo.

Lundkvist, Sven, 1977: *Folkrörelserna i det svenska samhället 1850/1920*. (Studia Historica Upsaliensia 85), Stockholm.

Nesvik, Magne, 1986: Vekkinga og venesamfunnet. I Aagedal, Olaf (red.): *Bedehuset. Rørsla, bygda, folket*. Oslo.

Ropeid, Andreas, 1986: Bedehuset og bygda. I Aagedal, Olaf (red.): *Bedehuset. Rørsla, bygda, folket*. Oslo.

Try, Hans, 1979: To kulturer, en stat. I Mykland, Knut (red.): *Norges historie* b. 11. Oslo.